

KÖZÖNSÉGGÉPZET ÉS OLVASÁSMÓD

(Nézőpontok az 1780-as, 1790-es évek magyar irodalmának vizsgálatához)¹

DEBRECZENI ATTILA

1. A változás állapota és keletkezése

a. A korszak és a nemzedék nézőpontjai

Az, hogy mely korszakot és/vagy nemzedéket tekintjük meghatározónak az alakulástörténetben, már eleve sok mindent meghatároz abból, hogy mit és hogyan láthatunk.² Bíró Ferenc korszakmonográfiája Bessenyei és az 1770-es évek felől nézett az átalakulás folyamataira, s így szükségképpen más vonásokat hangsúlyozott, mint amelyeket az 1780-as, 1790-es évek fordulója és a Batsányi–Kazinczy-nemzedék nézőpontja láttathat. Az 1780-as, 1790-es évek fordulóját, tágabban az azt körülvevő évtizedet, a magyar irodalom „józsefi korszakát”³ ugyanis olyan kitüntetett történeti időpillanatnak tartjuk, amely kilátópontot nyújt az irodalom egy lehetséges alakulástörténetének megrajzolásához, nem kis mértékben az e korszakban domináns szerepet betöltő Batsányi–Kazinczy-nemzedék teljesítményének értelmezése által. A korszak és a nemzedék nézőpontja persze nem esik teljes mértékben egybe, hiszen az adott korszakban több nemzedék van jelen munkáival, s az aktív nemzedékek száma sem korlátozódik az itt említettre. A korszakban szemlélt nemzedékek egymásmellettsége a *változás állapotát* rajzolja ki, míg a korszakban domináns nemzedék aktivitásának értelmezése a *változás keletkezésére* vet fényt.

Ha a változás állapotszerűségét, vagy pontosabban szólva az állapotszerűségben megnyilvánuló folyamatszerűségét kívánjuk szemlélni, az egyidejű egyidejűtlenségek

¹ A jelen tanulmány egy korszakmonográfia bevezető fejezetének részlete.

² A „korszakolás műveletében a korszak mintegy »jelenné« teszi a múltat (kijelöli, jelentéssel látja el, pontosabban éppen a »korszakindex« révén alkotja meg azt), tehát reprezentálja. A korszakhatárok tehát jelként foghatók fel, olyan jelekként, amelyek nélkül nem létezne a múlt, legalábbis abban az értelemben, hogy jelentéseket lehetne hozzárendelni, értelmezni lehetne.” (KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997. 18-19.)

³ Erre nézve ld. dolgozatunkat: *Nyilvánosság és társulás a 18. század végének magyar irodalmában.* = Könyv és Könyvtár, 2000–2001. 105–128.

problémájához jutunk. „Egy adott történelmi pillanat eseményeinek sokszínűsége ugyanis, amely az egyetemes történet kutatójának felfogása szerint egy egységes tartalom kifejeződése, valójában nagyon különböző időgörbék sokasága, amelyek mindegyikét saját különös történelmük (Special History) törvényszerűségei határozzák meg.”⁴ Ez persze minden korszakra érvényes megállapítás, vagyis bármely történelmi időpillanat vizsgálható e nézőpontból. Az 1780-as, 1790-es évek fordulója azonban irodalomszociológiai nézőpontból különleges időszak, hiszen éppen ekkor képződik meg a modern értelemben tett nyilvánosság. Ebben egyszerre, összetorlódottan jelennek meg a legfrissebb irodalmi termékek a megelőző időszakok, korábbi írói nemzedékek szövegeivel, vagyis egyidejűleg teremődik meg a lehetősége annak, hogy hatásuk legyen. Ez a történelmi időpillanat különösen alkalmas lehet az egyidejű egyidejűtlenségek diakroniát konstruáló szinkroniájának felmutatására, egyfajta pillanatfelvétel készítésére a dolgok változásának állásáról.⁵

Az összetorlódott nemzedékek szemléléséből kiformalódó összképet azonban jelentősen árnyalhatja, ha ezt összeműveljük a képpel, amely a korban legaktívabb, a folyamatokat meghatározó mértékben alakító nemzedék tevékenységének vizsgálata alapján rajzolódnak ki. A józsefi korszakban döntő szerephez jutó Batsányi–Kazinczy-nemzedékre – vállalva némi anakronisztikus színezetet – egyfajta „avantgard” nemzedékként is tekinthetünk. Igen erős társasági szerveződés jellemzi őket, fellépésük meglehetősen egyidejű. E társaságok saját orgánus létrehozásán munkálkodnak, s ha rövid ideig is, de ebbéli törekvésüket siker koronázza. Önértelmezésükben meghatározó, hogy valami addig nem volt „új” képviselőiként határozzák meg magukat (noha nyilvánvaló, hogy nem a semmiből léptek elő), s mint ilyenek, feladatuknak tekintik ennek az „új”-nak a hirdetését és terjesztését, akár tágabban vett környezetük ellenében is. Ennek következtében tevékenységükben nagyon erős a programosság, ami részben programszövegek létrehozásában, részben pedig az e programszövegek korrelátumaként értelmezhető írói tevékenységben nyilvánul meg. E demonstratív írói működés egyben az erőteljes közvetlen hatását követő viszonylag gyors érvényvesztésben is tetten érhető, gyakoriak a pályafordulatok, kiteljesedés csak a szűken vett programosság meghaladásának útján következnek be.

A programok sajátosan magukhoz rendelték az egyéni írói teljesítményeket. A programokban elvileg megfogalmazott literátori törekvéseknek ugyanis mintegy a „mustráit” kívánták szolgáltatni a folyóiratok, s anyaguk jellegadó darabjai általában a szerkesztők saját műhelyéből kerültek ki. Soha ennyi mutató, példa, kivonat, részlet stb. nem jelent talán meg egyszerre, mint e hasábokon. Az egyes közlemények így nem annyira önértékűkben, saját jelentőségük okán kerültek a közönség elé, hanem egy nagyobb összefüggés, a programokban deklarált megújulási törekvések manifesztumaiként. Mindez nem hagyható figyelmen kívül, ha a józsefi korszak meghatározó nemzedékének sajátosan irodalmi teljesítményéhez, magukhoz a művekhez, életművekhez közelítünk. Az adott történelmi időpillanat összefüggéseiben ezek megértéséhez a programok kínálhatnak adekvát kulcsot, míg hatástörténelmi jelentőségük a következő nemzedék teljesítményében mutatkozik meg.

⁴ JAUSS, 1997. 72.

⁵ „A korszakelmélet egyik lényeges teljesítménye a különböző időritmusok szinkronizálásában állt.” (STEINWACHS, 2000. 327.).

Ilyen értelemben talán beszélhetünk a józsefi korszak meghatározó szereplőiről mint egy régi „avantgard” nemzedékről. Ez az „avantgard”-nak érzett jelleg persze nem annyira játékos asszociáció voltában lehet érdekes, hanem mert a korabeli történések lényegi mozzanatát látjuk benne összesűrűsödni. Úgy véljük, hogy ennek leírásával a korban megszülető „új” ragadható meg, éppen keletkezése pillanatában. Ha tehát egyrészt a folyóiratok programjainak együttese mintegy állapotszerűen kimerevítve képes megjeleníteni az együtt ható *integratív és disszimilatív folyamatokat*, akkor másrésztől maguk az egyes programok avantgard jellege a *változás keletkezésének* leírására ad lehetőséget. A programok fogadtatása, az egymással folytatott és a körülöttük kialakuló viták pedig ugyanúgy a *változás állapotát* nyilvánítják meg, ahogy a korszak összetorlódó nemzedékei és művei is, a maguk egyidejű egyidejűtlenségükben.

b. Olvasástörténeti megközelítés

A korszak és a nemzedék nézőpontjai kijelölik a kereteket, amelyekben a változás állapota és keletkezése szemlélhető. A józsefi korszak a nemzedékek, hagyományok, művek összetorlódottságát, ezek egyidejű egyidejűtlenségét látta, a korszakban meghatározó nemzedék és annak programjai pedig az „új” születését állítják előtérbe. A folyamatok katalizátora az éppen megképződő nyilvánosság, az a lehetőség, hogy megtörténhessen az egymásra hatás. Ahhoz, hogy a lezajló folyamatok lényegéhez közelebb kerüljünk, ennek az egymásra hatásnak a mibenlétét lenne célszerű minél jobban megérteni. Ezt az egymásra hatást pedig a nyilvánosságra került szövegek korabeli olvasásában látjuk megvalósulni: *a szövegek és olvasók viszonyában feltárhatónak látszik a kölcsönhatás korszakot átható dinamikája.*

„Az ilyesfajta kutatás figyelme szükségszerűen arra irányul, miként jön létre a találkozás »a szöveg világa« és »az olvasó világa« között, hogy Paul Ricoeur szavával éljünk.⁶ Az olvasástörténeti megközelítésben e találkozás leírására nem tűnik elégségesnek a Ricoeur névvel megidézett fenomenológiai szempont, mert nem általában olvasóról van itt szó, hanem részben az olvasás konkrét megvalósulási formáiról, részben pedig az olvasó konkretizációjáról is. A szövegek eltérő használati módjainak megértéséhez „először azt kell rekonstruálnunk, hogy mely közegek és közösségek viszonyultak hasonló módon az íráshoz. Ha a tárgyak körforgalmából és a gyakorlat hasonlóságából indulunk ki, nem pedig az osztályokból vagy csoportokból, úgy sokkal könnyebben felismerhetjük ama tényezőzők változatosságát, amelyek a kulturális különbségeket eredményezték: így az egyazon nemhez vagy generációhoz való tartozást, a vallásos identitást, a közösségi szolidaritásokat, a nevelési vagy területi hagyományokat és így tovább.”⁷

A XVIII. században Európa-szerre forradalmasodott az olvasáskultúra, lehetőségeiben, formáiban, tartalmában egyaránt. „A nyomtatott szöveggel való kapcsolat legelterjedtebb formája, akárcsak korábban és még később is, a »vad«, azaz naiv, nem reflektált és »há-

⁶ OLVASÁS, 2000. 10. Másutt: „Az olvasás történetírásának egyik legfőbb célkitűzése ama különbségek megállapítása, amelyek egyfelől a művek által megcélzott és elképzelt olvasók, másfelől egymást követő, sokszínű tényleges olvasóközönségük között húzódnak.” (41.)

⁷ OLVASÁS, 2000. 12.

ziasítatlan« olvasás volt, amelyet túlnyomórészt még hangosan folytattak. [...] A társadalmilag egyre inkább lesüllyedő, ám arányában még mindig domináló »vad« olvasási forma ellenpólusát a »művelt« olvasás jelentette. Az intellektuális elit körében nem csupán a »modern«, futólagos olvasás számított elterjedtnek, hanem legkésőbb a 17. század végétől az extenzív polihisztóri-enciklopédikus olvasás is bevett dolognak számított. A 18. század közepétől azonban a tudós könyvmoly, aki fölírásai fölött megfeledez a világról, inkább már karikatúrisztikus jelenségnek számított.⁸ A tudós és a vad olvasásmódokkal szemben így aztán felemelkedőben volt egy ugyancsak művelt, de a világtól nem elforduló forma, a „hasznos” olvasás. Ez felelt meg leginkább a felvilágosodás korában oly igen elterjedt ismeretterjesztő és erkölcsnevelő célkitűzéseknek.

Ezzel párhuzamosan azonban más formák is képződtek. A korra az egyik legjellemzőbb a „Lesewut”, az olvasásdüh, amely mind intenzitásában, mind magán jellegében eltért a megszokottaktól, s ráadásul szöveg és olvasó egészen új viszonyt teremtette meg. „Olvasóját hatalmában tartja a szöveg, amelyben ő maga is otthon van: azonosul a személyekkel, és saját életét a cselekmény fikciójának kulcsában értelmezi. Az újfajta »intenzív olvasás« a teljes érzékenységet mozgósítja. Az olvasó – sőt egyre inkább az olvasónő – nem tudja visszafogni sem szenvedélyeit, sem könnyeit; teljes megrendültségben maga is tollat ragad, hogy hangot adjon érzelmeinek, s főként hogy írjon az írónak, aki műve révén valóságos lelki vezetőjévé vált.”⁹ Richardson, Rousseau, Goethe regénysikereinek (az Új Héloise negyven év alatt 70 kiadást ért meg!) ez volt az alapja, ez magyarázza például a jól ismert tény, vagyis, hogy a Werther megjelenését fiatalok öngyilkosság-hulláma követte. A század legvégén azonban egy ezzel ellentétes folyamat is lejátszódott, egy szűk elit rétegnek sikerült „a fiktív világába való átmenetet csupán a képzelet korlátai között tartania”.¹⁰ Ez az olvasás „hermeneutikainak”, vagy még inkább esztétikainak nevezhető, hiszen középpontjában az autonóm művészi gyakorlattal való egyesülés állott.

c. Az olvasó képzete és az olvasás módja

A tudós, a vad, a hasznos és az érzékeny olvasásmód a magyar irodalom józsefi korának nemzedékeit is jellemezte, ezzel a tipológiával megközelíthetőnek látszanak a korabeli főbb befogadástípusok. Mindez azonban nem tűnik elégségesnek az egymásra hatás minden összetevőjének leírására, az „új” keletkezésének megragadására. Több pontosítást is kell tennünk. Először is, az első két olvasásmód, amelyek eredendően a századközép művelődési közegeivel és nemzedékeivel hozhatóak összefüggésbe, a józsefi kor integratív tendenciáinak hatása alatt maradtak virulensek, a másik kettő viszont a józsefi korban alakult ki. Másodsorban, ezen újszerű olvasásmódok megképződése elsősorban az ekkor domináns nemzedék programos tevékenységéhez kötődik, vagyis sokkal inkább olvasóképzetként jelennek meg, semmint tényleges olvasásmódként. Harmadsorban, a prog-

⁸ OLVASÁS, 2000. 326. és 328.

⁹ OLVASÁS, 2000. 32.

¹⁰ OLVASÁS, 2000. 335.

romosság következtében a reflexivitás sokkal nagyobb szerephez jut ebben a megképződésben, mint maguk a megszülető művek. Mindezek alapján mind az olvasástörténeti megközelítésből nyert tipológia, mind az itt is hivatkozott olvasásfenomenológiai fogalomhasználat kiegészítésre szorul tárgyunk szempontjából. A szövegek implikált olvasója mellett célszerűnek látszik egy teoretikusnak és egy ideologikusnak nevezhető olvasó(képzet) elkülönítése.

„Implikált olvasó alatt tehát – mint Ricoeur írja – a szöveg utasításai által a valóságos olvasónak tulajdonított szerepet kell értenünk. Az implikált szerző és az implikált olvasó ezért a szöveg szemantikai autonómiájával összeegyeztethető kategóriák. Mint a szövegben belül konstruáltak, mindketten valóságos lények fikciós korrelátumai lesznek: az implikált szerző a mű egyéni stílusával azonosul, az implikált olvasó azzal a címmel, akihez a szöveg küldője fordul.”¹¹ Mindazonáltal implikált szerző és olvasó között némi aszimmetria is mutatkozik. „Egyrészt az implikált szerző a valóságos szerző állóképe, aki úgy rejtőzik el, hogy a mű immanens narrátorává – narratív hanggá – válik. A valóságos olvasó viszont az implikált olvasó konkretizálódása, akit a narrátor meggyőzési stratégiája céloz meg; hozzá képest az implikált olvasó mindaddig virtuális marad, amíg nem aktualizálódik. Így tehát amíg a valóságos szerző eltűnik az implikált szerző mögött, addig az implikált olvasó a valóságos olvasóban ölt testet. Ez utóbbi a szöveg ellenpólusa abban az interakcióban, amelyből a mű jelentése kibontakozik: az olvasás aktusának fenomenológiájában éppenséggel a valóságos olvasóról van szó.”¹² Az olvasó tehát a szöveg ellenpólusa is egyben, ami felértékeli a szöveg befogadásának aktusát. Ezen aszimmetrikus viszony¹³ alapján indokolt különbséget tennünk implikált szerző és implikált olvasó, valamint szöveg és olvasás fogalompárjai között: míg az első döntő mértékben a *közönségképzet*et jellemzi, addig a második inkább az *olvasásmódot*.

Az implikált olvasó azonban ebben az értelmezésben narratív hangként jelenik meg, amely beleíródik a szövegbe. Egy ily módon felfogott olvasóképzet alapján kialakított tipológia alkalmas lehet a józsefi korban egymásra torló művek egyidejű egyidejűtlenségének megragadására, viszont kevésbé képes megjeleníteni a keletkezőben lévő új olvasóképzetek dinamikáját. Ezek ugyanis elsősorban programokban, elméleti szövegekben, önreflexív megnyilatkozásokban tűnnek fel ekkor, nem kis mértékben a Batsányi–Kazinczy-nemzedék azon karaktere miatt, amelyet avantgard jellegnek nevezünk a korábbiakban. A szövegekbeli implikált olvasó megképződése tehát leginkább egy *teoretikus olvasó* megképzése felől érthető meg. Ez a teoretikus olvasóképzet (esetünkben most a literátor és az érzékeny olvasó) olyan erővel jelenik meg a korabeli nyilvánosságban, hogy nagyobb hatással hozza létre a vele adekvát olvasásmódot (a hasznos és az érzékeny olvasást), mint a szövegek ezekkel analóg implikált olvasói.

Az implikált és a teoretikus olvasó mellett szükséges még egy *ideologikus olvasó* megkülönböztetése is. Ez ugyancsak reflektált olvasóképzet (tehát nem a szövegek narratív hangja), viszont a teoretikus olvasóval szemben nincs igazán programos tartalma, első-

¹¹ Paul Ricoeur: *A szöveg világa és az olvasó világa*. = NARRATÍVÁK, 1998. 28. Az implikált szerző és olvasó kategóriái Wolfgang Iser-től származnak, Ricoeur azonban az eredeti "implicit" helyett az "implikált" fogalmát tartja kifejezőbbnek (ld. NARRATÍVÁK, 1998. 13. lábjegyzet).

¹² Ricoeur, NARRATÍVÁK, 1998. 28.

¹³ Vö. ISER, 1980. 163–170.

sorban identitásképző funkciója felől érthető meg. Valójában egyetlen ideologikus olvasó tűnik fel a józsefi korban, a „tudós hazafi”. A tudós hazafi mint közösségképző azonban közösséget képez meg: azt a feltételezett olvasót jeleníti meg, aki nyilvánvalóan egy véleményen van a szerzővel az adott mű (és általában bármely mű) funkcióját tekintve, azaz a magyar nyelv és ezáltal a haza szolgálatára rendeli a literátori tevékenységet. Innen nézve nincs jelentősége az előbbi két szinten (az implikált és a teoretikus olvasó szintjén) jelentkező megosztásnak, hiszen a tudós hazafiak közössége mint ideologikus olvasóképző az integráció eszméjét testesíti meg, valójában az integratív tendenciák katalizátorának tekinthető. A nyilvánosság és annak intézményrendszere, amely a józsefi korban még keletkezőben volt, igazából a keretet jelenti, az integráció tulajdonképpen a tudós hazafiak közösségének identitása által történik.

A tudós hazafi csak (identitásteremtő) olvasóképzőként van jelen, azzal adekvát olvasásmód nem alakulhat ki. A tudós hazafiak közösségének felajánlott szövegek, amelyek maguk is különböző implikált olvasókat rejtenek magukban, nagyon is különböző (tudós, vad, hasznos, érzékeny) olvasásmódokkal találkozhatnak, másrészt pedig, ezzel analóg módon teoretikus szinten is különböző értelmezői közösségek¹⁴ veszik ezeket birtokba a korabeli irodalmi vitákban. Nem célunk az értelmezői közösség fogalmának akárcsak hozzávetőleges definiálása sem, ezt a fogalom bevezetője, Stanley Fish is megkerülte,¹⁵ s a témáról folytatott magyar tanácskozás résztvevői is többnyire úgy vélekedtek, hogy elméletileg szabatos meghatározás pillanatnyilag nemigen adható. Az elméleti bizonytalanság mellett azonban többnyire azt is konstataálták, hogy „*gyakorlatilag* az értelmező közösségekre való hivatkozás működőképes”.¹⁶ Számunkra most mindebből az a mozzanat a fontos, hogy „az irodalmi viták vagy az értelmezések konfliktusai egyszerűen nem is érthetők meg anélkül, hogy valami módon le ne íránk az ezekben részes értelmező közösségeket.”¹⁷ E leírás eszközéül szolgál a továbbiakban a különféle értelmezői közösségekre utaló *vitapozíció* fogalma, amelyeket a szövegekben feltáruló normák és értékek alapján különítünk el.¹⁸ Ezek együttese lehetőséget nyújt a változás állapotának megjelenítésére, miként a leginkább vitatott programok teoretikus olvasóképzetei a változás keletkezésének dinamikáját mutatják fel.

¹⁴ Az olvasástörténeti megközelítés ugyancsak utal az értelmezői közösségekre, mikor megállapítja, hogy az olvasás gyakorlati módjainak feltárása mellett figyelembe kell venni azt is, „hogy »az olvasó világát« olyan – Stanley Fish kifejezésével élve – »interpretációs közösségek« alkotják, amelyek magukban foglalják az egyedi olvasókat. Az íráshoz való sajátos viszonyában minden ilyen közösség kialakítja kompetenciák, használati módok, kódok és érdekek bizonyos együttesét.” (OLVASÁS, 2000. 11.) Mi azonban e fogalom használatát a teoretikus szintre korlátozzuk, éppen eredendő reflexivitása miatt; mint ilyen nem helyezhető az implikált olvasóval egy fogalmi mezőbe.

¹⁵ Legrészletesebben: FISH, 1980. 167–173., főleg: 171.

¹⁶ KÁLMÁN C. 2001. 57–58., vö. még 64., 166., 187.

¹⁷ KÁLMÁN C. 2001. 43–44.

¹⁸ Vö. DÁVIDHÁZI, 1992. 34–47.

2. Ideologikus, teoretikus és implikált olvasók

a. A tudós hazafi mint ideologikus olvasóképzet

„A' Haza' javának előmozdítása Szent kötelesség. A' ki pallérozott ész, és szív a' Hazafiakban olylyatan oltar, melyről a' Haza' boldogulásának gyönyörű illatja a' kölső nemzetekre is kiterjed. Sem az ész, sem a' szív ki nem fényesülhet az olyan Hazában, mely Tudományok nélkül szűkölködik. Sőt a' tudatlan Előjárókkal megterhelt Haza közönségesen Hajótörést szenved. De hogy a' Pallérozás megmozdúlhatatlan Alapon épüljön, szűkség elsöben is a' Hazában oly tudományt közönségessé tenni, melylyen minden egyéb tudományok fekszenek. Ilylyen a' Lélekmény (Lélektudomány) melyben elsöben is az észnek, az után a' szívnek ereje kifejtegetődik” – írja Bárány Péter Psychológiájának *Előljáró Beszédé*-ben.¹⁹ A szakrális metaforika teljes mértékben uralja a hazáról és a literátori munkáról való beszédet: a tudós szent feladatot teljesít, munkájával áldozatot mutat be a Haza oltárán,²⁰ s ezáltal maga is a kiválasztottak közé tartozik.²¹ A kiválasztottak tehát elsődlegesen küldetést teljesítenek, s ehhez képest másodlagos, hogy mi is az az áldozat, amelyet a Haza oltárára visznek.

A tudós literátusok természetesen tudós munkákat, esetleg ismeretterjesztő céllal kiegészítve, illetve módosítva a tudományos irányultságot. A tudós jelleg már korábban is feltételezett egy viszonylag zártkörű, de mégis nyomtatott nyilvánosságot, a tudós opuszok szűk tudós „közönségnek” szóltak, amely sokszor intézményi közeget is jelentett, vagy majdnem azdal volt azonos. A változás ehhez képest döntően abban állott, hogy a tudós munkák tudományos funkciójához a haza szolgálatának ethosza társult, s vált egyre inkább olyan erőssé, hogy – legalábbis ideologikusan – háttébe szorította az elsődleges célt. Nyulas Ferenc Az Erdély országi vizeknek bontásáról közönségesen című fordítása előszavában arról ír, hogy az eredeti mű szerzője „tsak a kémikusoknak írt, én pedig a' Hazatársaknak írok, kik még az efféle munkákhoz nem szoktak hozzá”.²²

A váltás persze nem minden esetben ilyen egyértelmű és hangsúlyos. A magyar nyelvűség korántsem általános, sőt, gyakran az ismeretterjesztő célt megjelenése is felfedezhető a magyar nyelv tudományos használata esetében, ahogy ez például a latinul és magyarul egyaránt alkotó Révai Miklósnál megfigyelhető.²³ A literátuság kimondottan tudós alakváltozatára jellemző példa lehet Kovachich Márton György, aki a szaktörténész úttal választotta, nemzeti öntudata inkább horvát volt, soha nem írt magyarul, előbb németül, majd latinul publikált.²⁴ 1786–1787-ben kiadott német nyelvű újsága, a Merkur von

¹⁹ BÁRÁNY, 1990. 8.

²⁰ „A' melyly munkát a' Haza' boldogságának oltárára Előtökbe áldozatul viszek, azt véres vérejtékemnek nézzétek. Szent áldozat.” (BÁRÁNY, 1990. 7).

²¹ „Ti, kiket a' hazai szeretet önnön oltárán ama' fellobbant tiszta Tűznek nevelésére választott” – szólítja meg ugyanitt a Bécsi Tudós Magyar Társaságot, amelynek művét ajánlja (u. o.).

²² Idézi SZAJBÉLY, 1983. 146.

²³ Vö. Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében.* = FOLYTONOSÁG, 1996. 252–253.

²⁴ Vö. WINDISCH, 1998. 58.

Ungarn mégis sokban hasonló célkitűzést fogalmaz meg, mint Bárány Péter előszava: „meg kell mutatnunk, hogy nem állunk a külföld mögött, s meg kell mentenünk régi és új nagyjainkat az elfeledéstől. Tudós újságra minden nemzetnek szüksége van; hiánya a nemzeti büszkeség hiányára vall, vagy arra, hogy a nemzet nem halad előre a felvilágosodás útján.”²⁵

A közös célt, vagyis a magyar nyelvű tudományosság felemelését lehetett szolgálni a tudosság hagyományos nyelvén, a latinon is. Az *Ephemerides Budenses* című hirtlap, különösen Spilenberg Pál²⁶ szerkesztése alatt igen sokat tett ezért, bizonyítja ezt az a rendkívül differenciált közelítésmód, ami a lapban megjelent gazdag anyagot jellemezte.²⁷ A literátusság tehát valamilyen mértékben, hangsúlyosan vagy kevésbé hangsúlyosan, magyarul vagy nem magyarul, de a tudósságot egyre inkább hazafiságként is értelmezte, folytatva ezzel a századközép literátorainak gondolkodói hagyományát. A váltás noha látványos is lehetett (főleg a magyar nyelvűség terjedésében és a hazafias intonáció erősségében), leginkább mégis a közönségképzet kinyílásában, tágasabbá válásában érhető tetten.

A popularitás közönségképzete ezzel szemben alapvető módosulást él meg a megketőződéssel. Az eredendő funkciója és célkitűzése szerint alkalmi-szórakoztató szövegek egy jól kivehető, mondhatni arccal bíró közvetlen közönséghez szóltak. A „tudós Hazafiak” közösségébe való belépés ezen szövegekkel elvileg korántsem egyszerű, hiszen legitimálni kell őket az új közeg, a széles(ebb) körű és csak ideologikus kapcsolatokkal összefűzött közösség számára. E közösség szívéreje azonban olyan erőnek bizonyult ebben a korban, olyan nagy volt a felhajtóerő, hogy e logikailag mindenképpen problematikus műveletek gyakorlatilag zökkenőmentesen végrehajtottak, a legitimációnak gyorsan kialakultak a konvencionális érvelési sémái. Az előjáró beszédek egyik leggyakoribb indító gondolata a külső inspirációk előtérbe állítása a „mű” kiadásának indoklásában, mintegy felmentést nyerve így annak csekély, készületlen stb. voltáért. „Néhány Úri Kedves jó Akaróim – írja Gvadányi József – arra kértek engemet, hogy ha vólnának néminémű már régenten munkált Verseim, akár minémű tárgyai vólnának azok, nyomtató sajtó alá szorítatnám, és az Közönség között közre botsájtánám. Megvallom, hogy én, mivel a’ Poésisi Tudományba eleitől fogva gyönyörködtem, valamint énekeket, úgy név napokat üdvözlő, ’s több más mindenféle mulatságos Verseket-is eleget munkáltam, de előre által nem láthattam, hogy elmémnek tsekély szüleményei valaha a’ Közönség előtt kedvességet nyerhetnének, és azért-is azokat, mihent azoknak meg-küldöttem, a’ kiket illettek, azonnal munkáimnak töredékeit el-szórtam, vagy-is fojtásokra fordítottam.”²⁸

²⁵ WINDISCH, 1998. 22.

²⁶ Spilenberg programnyilatkozatának új szempontú elemzését ld. Balogh Piroska–Szilágyi Márton: „...*quibus Linguae Hungaricae propagatio vordi est*” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*, in *Tanulmányok*, 2005. 29–32.

²⁷ Összegzően elmondható róla, hogy „az *Ephemerides* reprezentánsa kívánt lenni önnön magyar nyelvű edukatív programjának, mégpedig elsősorban a nem magyar nyelven olvasó magyarországi rétegeket megszólítva, és fokozatosan, az exemplumsorok és deklarációk módszerével népszerűsítve körükben a magyar nyelv használatának kiszélesítését.” (l. m. 59.)

²⁸ GVADÁNYI, 1794. 3.

Az egyébként tudós munkákat is író Horváth Ádám Holmi-gyűjteménye előtt szinte szóról szóra így mentetgetőzik: „én ezeket a' Vers-Darabokat, egyszer-másszor 's imitt-amott írogattam”, „De minek-utánna láttam, hogy sok jó Barátim, ki egyiket ki másikat kéregette”, „sőt nem kevesen, ezeknek egy tsumóban lejendő kiadására-is ösztönöztek”, „reá vettem magamat, hogy ki-nyomtattassam”.²⁹ Gyöngyösi János is leírja ugyanezt, majd átfordítja az érvelést a mentetgetésből a létjogosultság bizonyításába: „Tartozunk mindnyájan adóval Nyelvünknek pallérozására. Nem tsak az, a' ki gazdag kintseiből egy tálentomot, hanem a' ki tehetetlen Kamarájából egy fillért ad-is e' köz jóra, amaval egyenlő hívségű hazafinak ítélthetik.”³⁰ Mátyási József csaknem hasonlóan fogalmaz: „édes Haza! a' tenéked tehető akármely csekély szolgálat kötelességének felkeltevén adni akaratomat: ezen tekintetekből mondom, egyszerre meg-határoztam magamat a' Nemes Nemzetnek minden kezemnél található vagy az el-tévelyedésből viszszakéríthető munkáimmal tejendő alázatos udvarlására”.³¹ A popularitás világának közvetlen közönségképzete így kiegészül a „tudós Hazafiak” arctalan, de a közös célből fakadóan igen erősen ható közönségképzetével, noha a kettő között valódi átjárás nemigen teremthető.

b. A tudós hazafi és az implikált olvasók

A „tudós Hazafiak” közösségébe a literátusság és popularitás közegeiből mindenki azzal lépett be tehát, „amije volt”, a tudósok latin, német, magyar nyelvű tudós vagy ismeretterjesztő munkákkal, a vidéki papok és kántorok alkalmi szerzeményeikkel, a versújítással kísérletező klerikusok és műkedvelő nemesurak antik és modern időmértékes formájú versekkel, a Bessenyeieék nyomán haladók episztolázgatással, a Gyöngyösi-követők verses elbeszélésekkel, a románirók különböző fordításokkal stb. Mégis, e rendkívüli vegyességet – legalábbis egy szempontból – elfedni látszott a közösségvállalás, az összeszövetkezés ethosza. Anélkül, hogy a „tudós Hazafiak” valójában elhagynák eredendő közegüket és életterüket, hogy változtatnának munkásságuk addigi jellegén, tehát hogy elmozdulnának onnan, ahol állnak, valami új részesei is lehetnek: pillanatnyilag elegendő a közösség céljainak elfogadása a belépéshez és bebocsáttatáshoz. Igazából nem a szereplők, hanem az irodalmi műveltség mozdult ki a helyéből. A nyilvánosság még kezdetleges intézményrendszere mellett, azt helyettesítve-pótolva, a nyilvánosság ekkor igazából mint közösséget képző társulás lesz hatékony, ezt nyilvánítja meg a tudós hazafi ideologikus olvasóképzete.

A társulás mint az irodalmi műveltség sajátos, integratív közege új törésvonalakat teremtett „a józsefi kor” irodalmi műveltségében. A „tudós Hazafiak” közösségébe belépők számára ez a választás háttérbe szorítja az eredendő közeg addig meghatározó azonoság-tudatát. Az az alkalmi verselő, aki versezeteit a magyar nyelv és a haza oltárára benyújtott áldozatként gondolja el, eszmeileg közelebb tudja magát az ugyancsak a nyelv és a haza felemeléséért dolgozó tudós literátorhoz, mint két faluval arrébb élő, de csak magának és közvetlen környezetének multságára írogató verselőtársához. Az addig lite-

²⁹ HORVÁTH, 1789. 8–9.

³⁰ GYÖNGYÖSSI, 1790. Előjáró Beszéd, a 4. számozatlan oldal.

³¹ MÁTYÁSI, 1794. XIII–XIV.

rátusság és popularitás között feszülő, áthághatatlanak tűnő törésvonal nemcsak átjárhatóvá válik, hanem megkettőződése folytán *máshová* helyeződik. Literátusságon és popularitáson belül is választóvonalak jönnek létre: igazából már azok tartoznak egybe, akik a kialakuló új közeg: a tudós hazafiak közösségének tagjaiként határozzák meg magukat, azáltal, hogy művüket a tudós hazafiaknak szánják.

A tudós hazafiság eszméje nagyon alkalmas volt a közösségképző szerep betöltésére, hiszen olyan általános, ideologikus karakterű volt (a tudományok terjesztése, a nemzet felemelése, a magyar nyelv megóvása stb.), amely a legszélesebb körben lehetővé tette az azonosulást. A „tudós Hazafiak” közösségéhez való tartozáshoz elegendő volt deklarálni e célok, vagy ezek egyikének, másikának elfogadását, még a közöttük elgondolható hangsúlyeltolódások sem tűntek lényegesnek. Az általánosság ezen fokán a tudós hazafiságba minden beletartozhatott, hiszen a közösség, úgy tűnik, *nem annyira a textusokban magukban, mint inkább a paratextusokban képződött meg.*

Ez magyarázza az implicit és az ideologikus olvasó képzeiteinek sajátos aszimmetriáját. A „tudós Hazafi” alakja a jobbára a paratextusokban deklarált azonosulás tárgya, szimbóluma, s nem immanens „narratív hang”. Maguk a textusok, amelyek mintegy felajánlatnak a „tudós Hazafiak” közössége (s ezáltal a Haza) javára, magukban rejtik még eredendő közönségképzetüket. A „tudós Hazafi” ideologikus közönségképzetéhez így többféle implicit olvasó társul, a literátus és populáris olvasó továbbélő képzele mellett megjelenik az újonnan keletkező literátor és érzékeny olvasó is. Mindez az olvasásmódok szóródásában is tetten érhető, hiszen a tudós és a vad mellett a hasznos és az érzékeny olvasásmód is elkülöníthető a tudós hazafiak ideologikusan egységesnek tűnő közösségén belül. A tudós hazafiság eme *inventárium* jellege így megteremti a lehetőségét annak, hogy az eredendő közönségképzetekkel színre lépő textusok azoktól eltérő olvasásmódokkal olvastassanak. E szembesülés során szükségszerűen megindult a tudatos szembenézés és az eladdig elszigetelt hagyományok egymásra hatása.

c. A tudós hazafi és a teoretikus olvasóképzetek

A tudós hazafi csak ideologikus olvasóképzetet jelent, nem értelmezhető sem teoretikus, sem implikált olvasóként, hiszen lényege közösségképző funkciójában táru fel. Míg azonban ennek az implikált olvasók szintjén, inventárium jellege folytán, bármely olvasóképzet (a literátus, a populáris, a literátor és az érzékeny olvasó képzele) megfelelehet, addig teoretikus szinten inkább csak az utóbbi kettő, amelyek a józsefi korban keletkeztek, adott programok önértelmező gesztusaiként. Az első kettő teoretikusan lényegében csak az e programokkal folytatott vitákban definiálta magát, s így elsősorban értelmezői közönségként jelenik meg a korban (s csak ezáltal, közvetetten nyilvánít meg olvasóképzetet). A literátor és az érzékeny olvasó képzele ugyanakkor mégsem azonos módon viszonyul a tudós hazafi ideologikus közönségképzetéhez: az érzékeny olvasó teoretikus szinten is csak mint az inventárium része tartozik a tudós hazafiakhoz, a literátor olvasó viszont a tudós hazafi teoretikus szinten megjelenő korrelátumának tekinthető. Nem azonos azzal, hiszen mint említettük, a tudós hazafi ideologikus funkciója a közösségképzés, de mindenképpen analóg vele, mert az ideologikus összefüggésben megfogalmazott eszméknek

leginkább megfelelő teoretikus elképzelések jegyében alakult ki, immár a irodalomvilágában érvényesen.

Az érzékeny olvasó képze, miközben programosan elkülönül a literátortól, maga is többretegű. A megnevezés az alapjául szolgáló fogalom, az érzékenység eredendő poliszemiájánál fogva több képzetet foglal magában, így mikor a programok magukat teoretikusan az érzékeny olvasó összefüggésében értelmezik, valójában több különböző olvasó képzetét rajzolják meg egyazon név alatt. Amikor Kazinczy egy dalocska műfaji szempontú elemzése során hivatkozik az érzékeny olvasó várható tetszésére,³² nyilván nem ugyanazt az olvasót képzei maga elé, mint mikor a románok olvasásában olvadozó érzékeny olvasóról beszél.³³ A „16 esztendő leánya könnyé”-re való hivatkozás nem értelmezhető a „Tanuljon meg érteni, aki érteni akar!” összefüggésében. Az érzékeny olvasó tehát, amely teoretikus szinten elkülönül a literátor olvasó képzetétől, maga is integratív természetű, mert több különböző olvasó képzetét foglalja magában. Ezen integratív jellege azonban erősen különbözik a tudós hazafi inventárium jellegétől, hiszen itt az azonos elnevezésű különböző változatok csak az értelmezői kontextusokban válnak szét.

A tudós hazafi jelentősége elsősorban identitásképző funkciójában táru fel a józsefi korban. Az érzékeny ember mint olvasóképzet maga is rendelkezik identifikációs erővel, ez azonban nem ideologikus természetű, s csakis az adekvát befogadás által realizálódik. Az „érzékeny” olvasásmód „táptalaját a társadalomtól és a környezettől elszigetelt, egyéni érzelmek s az olvasmányokon keresztül kommunikációra szomjúhozó egyén közötti feszültség jelentette. Ez a »mindent legyűró szükség, hogy a nyomtatott oldal mögött a való élettel kerüljön kapcsolatba«, teljesen új, addig ismeretlenül intenzív bizalmat, szinte imaginárius barátságot teremtett az olvasó és a szerző, az irodalmi termék és annak befogadója között. Az érzelmileg felkavart olvasó azáltal enyhítette elszigeteltségének és anonimitásának kínját, hogy olvasmányán keresztül, úgy érezte, a hasonló érzelműek közösségével lép kapcsolatba.”³⁴ E közösség, az érzékeny emberek virtuális közösségének (azaz identitásának) alapja tehát a szövegek által felkínált érzékeny életmintával való azonosulásban fedezhető fel. Az olvasásmód mintegy elfogadja a közösségképzet ajánlatát, sőt, csak a kettő közötti kizárólagos megfelelést tekinti érvényesnek.

³² Kazinczy a *Heliconi Virágok*beli újraközlésnél elhagyta Verseghy egy versének utolsó két strófáját, a következő, lábjegyzetben közölt indoklással: „A következő két strophát el-hagytam. Nyer ez által az érzékeny olvasó előtt mindig ez az igen kedves dalocska. Mert a száraz-fa allegoriájára az epedő bátoratlan Szerellem nem vetemedik és a dal rövidsége szépen festi azt a kevély Szépet, a ki szerentsétlen Szeretőjét egy két szóval fizeti ki.” (Pozsony, 1791. 95.)

³³ Kazinczy már a Bácsmegeyey fogadtatása kapcsán több alkalommal is hangsúlyozta, hogy „Egy Román érdeme felől egy 15 esztendő leány jobban ítél, mint 2 Tisztelendő Professor Ur; 's a' leánya ki-tsorduló könny tsepje edesebb jutalom az érzékeny Irónak, mint a' Professor Urak bölts ítéléte.” (Kazinczy Aranka Györgynek, 1789. augusztus 26., KazLev. I. 448.) A Vitéz Imréhez írott levélben ugyanez a gondolat jelenik meg: „Az én szegény *Bátsmegeyem* nem tetsze Patakon. Azt mondják, hogy azt a' haszontalan fityogást nem szenyvedhetik, és hogy tőlem nem Románt vártak. Így ítél gyakorta igazabban egy tizenhat esztendő leány némely nemű irások felett az eruditióval telles Criticusnál.” (KazLev. I. 440.) Ezt lényegében változatlanul megismétli Arának december 21-i levelében is (KazLev. I. 521.).

³⁴ OLVASÁS, 2000. 331. Az idézetben belüli idézet Robert Damtonról származik (*Rousseau und seine Leser*. = Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik, 1985/57–58. 137.).

A matematikai definíciók nyelvén fogalmazva azt is mondhatjuk: minden „érzékeny ember” „tudós Hazafi”, de nem minden „tudós Hazafi” „érzékeny ember”. A közösségekhez való tartozás alapja a „tudós Hazafiak” esetében legaltalanosabban a magyarnyelvűségben rejlik, míg az „érzékeny emberek” közössége élet és irodalom egységének tételezésében leli fel közös identitását. Látható, hogy ezen kritériumok között nem kizáró, hanem inkább megengedő a viszony. A „tudós Hazafi” alakja ideologikus konstrukció, mindig reflektált, az „érzékeny ember” ezzel szemben leginkább a textusokban kódoltan létezik, életmintaként, s mint ilyen reflektálatlan. Identitás ez alapján csak ezzel adekvát olvasásmód által képződhet, ez pedig reflektálttá az olvasásmód érvényvesztését követően válik.

A józsefi korban a Batsányi–Kazinczy-nemzedék programos teljesítménye által megképződött az érzékeny olvasó teoretikus alakja, amely maga is többjelentésű, legalább két fő változatot foglalt magában. Az egyik (s csakis egyik) változat (‘a 16 esztendő leány’) mintegy életre hívta a maga analóg változatát az olvasásmódban, ami identitásképző erővel is bírt. Ez az olvasásmód általi, reflektálatlan azonosságtudat leginkább a józsefi korban eszmélkedő ifjú nemzedékre volt jellemző, igazán láthatóvá azonban csak akkor vált, mikor élet és irodalom egységének érvényvesztése előhívta az erre vonatkozó reflexiót is. A következő évtized nemzedéki teljesítményének feltárásához e reflexív pozíció értelmezése kínálja az egyik meghatározó kulcsot.

Felhasznált irodalom

- BÁRÁNY, 1990. = Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története*. Bp., 1990.
- DÁVIDHÁZI, 1992. = Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Bp., 1992.
- FISH, 1980. = Stanley Fish: *Is there a text in this class? (The Authority of Interpretive Communities)*. Harvard University Press, 1980.
- FOLYTONOSSÁG, 1996. = *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)*. Szerk.: Debreczeni Áttila. Debrecen, 1996.
- GVADÁNYI, 1794. = *Únalmas órákban, vagy-is a' téli hoszszú estvéken való idő töltés*. Pozsony, 1794.
- GYÖNGYÖSSI, 1790. = *Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei*. Béts, 1790.
- HORVÁTH, 1789. = Horváth Ádám: *Holmi I*. Pest, 1789.
- ISER, 1980. = Wolfgang Iser: *The Act of Reading*. London, 1980.
- JAUSS, 1997. = Hans Robert Jauss: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Bp., 1997.
- KÁL MÁN C., 2001. = *Az értelmező közösségek elmélete*. Szerk.: Kálmán C. György. Bp., 2001.
- KULCSÁR-SZABÓ Z., 1997. = Kulcsár-Szabó Zoltán: *Az olvasás lehetőségei*. Bp., 1997.
- MÁTYÁSI, 1794. = Mátyási József: *Semminél több valami*. Pozsony, 1794.
- NARRATÍVÁK, 1998. = *Narratívák 2*. Szerk.: Thomka Beáta. Bp., 1998.
- OLVASÁS, 2000. = *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Szerk.: Guglielmo Cavallo, Roger Chartier. Bp., 2000.
- STEINWACHS, 2000 = Burkhard Steinwachs: *Mit nyújthatnak az (irodalmi) korszakfogalmak? Követelmények és következmények*. = *Helikon*, 2000. 324–333.
- SZAJBÉLY, 1983. = Szajbély Mihály: *Fordításelméleti megmondolások a 18. század második felének magyar irodalmában*. = *Irodalomtörténet*, 1983. 139–158.
- TANULMÁNYOK, 2005. = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Szerk. Biró Ferenc. Bp., 2005.
- WINDISCH, 1998. = V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Bp., 1998.

„AZON EGY ÜDŐBEN, A' HAZÁNAK, ERŐNKHÖZ KÉPEST ÉLTÜNK”

Kazinczy Ferenc és Virág Benedek levelezése

PORKOLÁB TIBOR

Kazinczy és Virág mély és bensőséges irodalmi barátságának tézise az irodalomtörténet-írás közhelyei közé tartozik. E magasztosnak látott barátság történetét jórészt éppen levelezésükre hivatkozva beszéljük el az irodalomtörténeti narratívák. Közismert, hogy a levelezésben Virág költeménnyel köszönti a – horatiusi mintára – Lámiának nevezett Kazinczyt, Kazinczy pedig „kevélykedve” nevezi barátjának Virágot (akinek arcképe egyébként az ágya felett függ).³⁵ A hosszú és töretlen barátság képzetét támasztják alá a levelezésben fellelhető (és a literátori önreprezentáció szokványos kellékeinek tekinthető) magasztaló formulák is. Virág Kazinczyt a „Halhatatlanság fia!”-ként; „Hazánk literatora”-ként magasztalja – Kazinczy Virágot: „nagy érdemű Férjfi”-nek; „széplelkű Férjfiú!”-nak titulálja.³⁶ Az irodalomtörténet-írás azonban nem csupán az irodalmi barátság egyik szép példájaként tekint Kazinczy és Virág kapcsolatára, hanem Virágot Kazinczy literátori törekvéseinek támogatójaként pozicionálja. E támogató-szerep megalapozását persze Kazinczy – sokszor idézett – demonstratív nyilatkozatai végzik el, amelyek Virágot a „kazinczyánus” irodalmi kánon reprezentatív poétájaként mutatják fel. Néhány jellegzetes szöveghely a Virághoz írott levelekből: „Virág első Poetánk”;³⁷ „Nekem mind azok között, a' kiket a' Muzsák' szentségében ismérnem adatott, Te vagy és Te maradsz, 's Kis és Dayka, az első”,³⁸ „Te vagy és Dayka 's Kis és Berzsényi, kiket valamint barátimnak, úgy Magyar Poetáinknak is számokban, rendekben, legfelül ültettek”.³⁹ Kazinczy ráadásul irodalmi és nyelvi neológiájának képviselőjeként is fel kívánja léptetni Virágot. Cserey Farkasnak írja Kazinczy 1805. márc. 31-én: „Én tehát Neologus vagyok, és azt tartom, hogy úgy kell. Az én felem Báróczit, Bessenyeit, Virág Benedeket, Kis Jánost, Himfyt mutat a' maga Iróji közt:

³⁵ KazLev, II/464–465.; II/134.; V/65.

³⁶ KazLev, III/103. (lásd még: IX/132.); VIII/419.; V/67.; IX/426.

³⁷ KazLev, II/500.

³⁸ KazLev, V/65.

³⁹ KazLev, VIII/138. Kazinczy egy Berzsényihez írott levelében (1808. okt. 31.) is hasonlóan fogalmaz: „Tovább, édes barátom, tovább a' szerencsésen futni kezdett úton; Virág, Kis és Dayka, kiket elsőknek tart nemzetünkben minden a' kinek ízlése van, örömmel fogadnak-el szent koszorújokban.” (KazLev, VI/108.)

azok a Tordai Leoninust 's Mátyási Józsefet mutatják.⁴⁰ Nem meglepő tehát, hogy a hagyományosan „kazinczyánus” elkötelezettségű irodalomtörténeti konstrukciók lényegében problémátlan egységben látják összeformni Kazinczyt (a szellemi vezért) és Virágot (a hű követőt és harcostársat). Ez a szemléletmód uralja például Szalay Gyula alapvető Virág-kismonográfiáját: „Kazinczy minden sorából a szerető lélek vonzódása s Virágéból a félnék tisztelet sugárzik felénk.” „S ez a szép viszony a két nemes férfiú között 40 évig tartott, melynek Virág irodalmi munkássága nagyon sokat köszönhet.”⁴¹ Hasonlóan fogalmaz Kisbán Emil is: „Közösek voltak irodalmi célkitűzéseik [...] Kazinczy nagyarányú lelkesítő munkáját a zárkózottabb kedélyű, szűkebb körben mozgó Virág irodalmi tevékenysége egészítette ki.”⁴² Ez a homogenizáló szemlélet persze szükségszerűen homályosítja el a szellemi autonómiájához rigorózan ragaszkodó Virág literátori törekvéseinek sajátsszerűségét, látásmódjának megkülönböztető jegyeit. Innen nézve a hagyományos, Kazinczy-centrikus irodalomtörténeti konstrukcióknak a Kazinczy–Virág-kapcsolatra vonatkozó (olykor sommás) megállapításai kiegészítésre szorulnak.⁴³ A Kazinczy–Virág-levelezés újraolvasásával, újraértelmezésével egyfelől kérdésessé tehető a „félnék tisztelet” tézise, másfelől módosíthatóvá, de legalábbis árnyalhatóvá válik a „közösek voltak irodalmi célkitűzéseik” tézis is.

Virág persze valóban „nagyon sokat köszönhet” Kazinczy-nak. Ő serkenti például Horatius fordítására;⁴⁴ ő biztatja poétai munkáinak újabb – természetesen korrigált – gyűjteményes kiadására;⁴⁵ és ő buzdítja – hasonlóan Vitkovics Mihályhoz és Horvát Istvánhoz⁴⁶ – a poétai munkálkodás folytatására. Az egyre inkább a *Magyar Századok* írásába merülő Virág azonban történelmi munkájának elsődleges fontosságát hangsúlyozza: „Te csak versificatióra készített engem. Miért nem inkább a Századokra? Én úgy vélem, hogy ezek a nemzetnek nagyobb hasznára vannak, mint akármely poéma.”⁴⁷ Virág szívesen bocsátja kéziratok munkáit Kazinczy ítélete alá. Honfoglalási eposztörredékét, a *Magyar Hexametereket* például az alábbi instrukcióval küldi meg barátjának: „Te először a Hexametereket olvasni, azután ítélni fogod.”⁴⁸ Készülő Horatius-fordításait is rendszeresen elküldi Kazinczy-nak.⁴⁹ Kazinczy persze nem csupán a kéziratok munkákat véleményezi, de Virág megjelenő kötetéről is ítéletet mond. A *Horvát Poétikája* (1801) című kötetet például így dicséri: „A Haza neked új koszorúval tartozik; nem olyan ragyogóval, mint a mellyet Verseid’

⁴⁰ KazLev, III/304.

⁴¹ SZALAY 1888, 112 és 114.

⁴² KISBÁN 1937, 17–18.

⁴³ Ilyen célzatú korrekciót Csetri Lajos kezdeményezett (lásd: CSETRI 1990. 216–217.).

⁴⁴ KazLev, II/467.

⁴⁵ KazLev, VI/346. (Lásd Virág ez irányú szándékát: KazLev, VII/460.; VIII/112.; VIII/303.) Kazinczy még a kiadás technikai részletei iránt is élénken érdeklődik: „Nagyon éleszt engem az a reménység, hogy Verseid újra kijönek. [...] Verseid kinyomtatása eránt ne tégy semmi lépést hírem nélkül. Díszesen kell kijönnie, 's képedet a Publicumnak bírni kell, még pedig a Kaergling rajzolása után; mert ez a Kíningeré sem jó, hát még a Stunderé!” (KazLev, VIII/138–139.)

⁴⁶ Erről lásd: VITKOVICS 1879. II/90.; HORVÁT 1967. 74–75, 129, 405.

⁴⁷ KazLev VIII/304. Lásd még: KazLev, VIII/27.

⁴⁸ KazLev II/537. Lásd még: KazLev VI/460.

⁴⁹ Lásd: KazLev III/9–10.; VII/371–374.; VII/524–526.

gyűjteményéért nyújtott: de ragyogóval csak ugyan.⁵⁰ A *Poemák* című kötetbe foglalt Virág-költevényeket is védelmébe veszi: „A' tavalyi Annalisokban valaki azt írta hogy Te negligálni kezdted magadat. Gyönyörű ítélet egy Recensenstől! Én a' *Poemák* Recenziójában megmondtam, hogy a' *mezei virágok* nem *kerti virágok*, és még is igen szépek a' magok nemében.”⁵¹ Bár Virág literátori rangját, tekintélyét és státusát egyértelműen az ódaköltéssel hozza összefüggésbe,⁵² azért a *Magyar Századok* jelentőségét is hajlandó elismeri: „Századjaidat senki nem olvashatja áhítatosbban mint én. Együtt érzettem veled mind azt, a' mit mondasz benne, 's értelek ott is a' hol nem mondod mind a' mit értetni akarsz, 's keseregtem azt a' felséges Nemzetet, melyet a' gonoszság soha nem engedett arra a' tetőre fellépni, melyre teremtve van.”⁵³

A levelezés vizsgálata alapján tehát könnyen igazolható: Kazinczy valóban számottevő befolyást gyakorolt Virágra. Ugyanakkor rendkívül egyoldalú lenne a Kazinczy–Virág-visszonyról kialakított kép a Kazinczyra gyakorolt Virág-hatás kiemelése nélkül. Virág buzdítja például Kazinczyt az Osszián-fordításokra (majd üdvözli lelkesen a „Karrik-Thúra” megérkezését: „Mennyei Költemény nyelvünkre nézve is! Nekem énekelted!”).⁵⁴ Egy évtized elteltével ismét szóba hozza a „magyar Osszián” ügyét: „Kérek, és barátságosan intelek is, hogy fordítsad le Ossziánt. Hadd olvassa a' magyar is ezt az érzékeny poétát!”⁵⁵ Virág sürgeti barátja Anakreon-fordításainak kiadását is: „Te sokat fordítottál Anakreonból, vagy talán minden verseit. Szedd össze kérek, és add ajándékkul' nemzetednek.”⁵⁶ Virág inspirációit követve kezd el foglalkozni Kazinczy a nyelvi hagyománnyal, ő kéri Kazinczyt „a' Magyar szokások” „öszveírásában” és a „paraszt dalok” gyűjtésében való közreműködésre.⁵⁷ Ahogy Waldapfel József megállapítja: „A nyelvregiség vizsgálatának sürgetésével is előbb hatott rá Révainál. Ennek nagy munkáit ő küldte meg Kazinczynak, s ez azok lényegét is elsősorban Virág tolmácsolásából tette magáévá. Virág hatása alatt történt, hogy fogságból való hazatérése után első kiadványa a *Magyar régiségek és ritkaságok* volt. Sylvester nyelvtanát maga Virág akarta előbb kiadni, mikor azonban Kazinczyban fölébredt az érdeklődés, örömmel engedte át neki.”⁵⁸ Virág lankadatlan lelkesedéssel buzdítja és serkenti az ifjúságot, és próbálja a tehetségek támogatásának ügyét előmozdítani. E törekvésében – úgy tűnik fel – Kazinczyt tekinti legfontosabb segítőtársának. A pesti Universitas ifjairól például így ír barátjának: „csak ugyan vannak jó eszű ifjaink, és olyanok, a' kibben még meg nem kortsosodott a' vér. Ha ezek magyar nyelven hallhatnák a' tudományokat, a' szép mesterségeket, boldog lsten! Melly sokra mennének tsak egy esztendő alatt is. Segítsük őket, a' mint lehet!”⁵⁹ A következő levelében újabb ötlettel áll elő: „Ér-

⁵⁰ KazLev II/466.

⁵¹ KazLev, IX/344–345.

⁵² Tübingai pályaművében (1808) is hangsúlyozottan az ódaköltő Virágot magasztalja: „A nemzet egyet sem ismer költői közt, kit azon nemben, hol ő nagy, hozzá hasonlíthatna”. (KAZINCZY 1916. 159.)

⁵³ KazLev, VI/344–345. Lásd még: KazLev, IX/344.; XI/166.

⁵⁴ KazLev, II/506 és 535–536.

⁵⁵ KazLev, IX/131.

⁵⁶ KazLev, V/114.

⁵⁷ KazLev, III/208.; II/560.; III/5.; III/112.

⁵⁸ WALDAPFEL 1957. 230.

⁵⁹ KazLev, III/6.

Semlyénben van-e iskola? Jó volna kikélni, melyik gyerekben – de tsak magyar nevű gyerekben, van jele a' nagy észnek, vagy a' Rajzolatra, muzsikára kész indulat: Festőre, Muzsikus Compositorra nagy szükségünk vagyon. Az illetén nagy reménységű magyar ifjúnak gondgyát kellene viselni".⁶⁰ Örömmel fogadja, hogy Kazinczy rendszeres kapcsolatba kerül a ref. kollégiumi növendékekkel,⁶¹ hiszen a literátorok „szent” kötelességének tekinti a poézisre és a tudományokra fogékony ifjak buzdítását és nevelését.⁶² Külön kéri Kazinczyt arra, hogy egy Csehy József nevű ifjút, aki „a' Literaturának igen nagy baráttya” serkentő levéllel tiszteljen meg: „Minden sorod új életet fog néki adni. Ha lehetséges, ha terhedre nem esik ez, tedd meg kérlek.”⁶³ Amikor pedig arról értesül, hogy Szalárdi Jakkó László főhadnagy „a' Magyar Huszároknak oktatásokra egynehány könnyű, szép tüzes tábori dalokat szed özve, és nem sokára ki fogja adni”, azonnal a magasztos ügy mellé állva Kazinczyt is mozgósítja: „Ez szent, igen szent gondolat. A' melyet több ifjainknak már meg mondtam, és örömmel ígértek segédet. Kérlek, édes barátom, tedd meg, a' mit megtehetsz. Sekentsd a' Patakiakat, mennél előbb serkentsd. [...] Ha csak magunk nem hozzuk vissza a' régi bátor lelket, ki fujja azt belékn?”⁶⁴ Virág nem csupán életvezetési elveit osztja meg barátjával (gyakran zárja leveleit senecai jelmondatával, az „Élni siess!”-imperatívusszal;⁶⁵ máskor a „légy – és ély – Tacitusi lélekkel!” tanácsot adja⁶⁶), de grammatikai és ortográfiai kérdésekben is útmutatást kíván adni: „Egy észzrevételemet írom le: Te írtad: 'üressen'. [...] Miért kellene tehát az s-et megkettőztetni?”⁶⁷ „a' régi magyarok vagy igen ritkán, vagy nem is éltenek légyen imezekkel: *írodott, mondódott, mondódhatván, folytatódnak*, 's a' t. az efféléktől kell őrizkednünk. [...] Kérlek, vigyázva figyelmezz reájok.”⁶⁸ „Egy szót barátságosan – külömböztess meg a' passivumokat a' reciproc. Verbumoktól! – Nyújtódjanak, tanítódnak, íródnak, mondódnak, etc. etc. Ne legyenek soha a' te írásaidban.”⁶⁹ A levelezés alapján talán nem túlzás azt állítani: Kazinczy nem csupán elfogadja Virág álláspontját,⁷⁰ de bizonyos grammatikai-ortográfiai kérdésekben egyenesen normaképzőnek ismeri el barátja nézeteit. Így számos szóalak használatosságának kérdésében a rendkívüli literátori presztízzsel bíró Virág írói gyakorlatát ismeri el irányadónak: „Te az vagy, a' ki némelly szóknak, szöllásoknak sanctiót is adhatsz példádval. Én e' nélkül nem éltem volna soha a' Hős névvel Heros értelemben [...], 's a' Te példád bátorított hogy az év szóval a' szenvedhetetlen esztendő helyett éljek.”⁷¹

⁶⁰ KazLev, III/10.

⁶¹ KazLev, III/49.

⁶² „Ha valamely szép lelkű ifjával vagy isméretes, ösztönözd, hogy írjon elméjéhez, 's ehhez a' nagy nemzethez illendő dolgokról.” (KazLev, III/112.) „a' köz jönak tanullyanak élni. Erre világosban kellene tanítani az ifjúságot.” (KazLev, III/306.)

⁶³ KazLev, II/465.

⁶⁴ KazLev, IX/370.

⁶⁵ Lásd: KazLev, V/292.; IX/303.; IX/523.; XI/206.

⁶⁶ KazLev, III/113.

⁶⁷ KazLev, II/504.

⁶⁸ KazLev, III/10.

⁶⁹ KazLev, III/50.

⁷⁰ „Az öszv'esküdni, kétségb'ezni magam előtt is hiba már. Igen jól tetted, hogy megjegyzéd.” (KazLev, II/468.)

⁷¹ KazLev, VIII/138.

Kazinczy a dicsőítő ódák mesterének tartja Virágot, és oly mértékben respektálja a haratiusi „Musa vetat mori”-elv jegyében fogant, a bárdköltészeti tradíciót átörökítő (és egyben megújító) poétai szerepfelfogását, hogy nem csupán a Wesselényi-émlékvers elkészítésére próbálja rávenni,⁷² de a hősi halált halt Csehy megdicsőítését is tőle várja.⁷³ Virág természetesen teljesíti kötelességét, és a „vitéz ifjú” emlékezetét megőrkítő ódát a szokványos bárdköltészeti frázissal zárja: „Zengj dücsőséget neki énekedben, / Músa! mert a' kit te szeretsz, csak annak / Kedvez az Ég is.” (*Gyka Emmanuel Constantinnak Csehi József haláláról*)⁷⁴ Kazinczy tehát Virágtól várja a költői halhatatlanság feladatának teljesítését, és egyáltalán nem meglepő, hogy saját emlékezetének hatékony áthagyományozására is alkalmasnak tartja barátja poézisét: „Óhajtanám hogy [...] felmelegedve borromtól, nekem írj valamit versben, de ne magasztaló, hanem *meleg baráti* hangban, mely semmit ne mondjon egyebet [...], mint hogy szeretted. Mondtad azt már: de arra nem ismér minden: én pedig a' te szerettedet ki szeretném az egész Mardéknak trombitálni.”⁷⁵ E felkérés 1812. ápr. 29-én kelt. Feltűnő, hogy az a Virág, aki *Poétai munkájának* 1799-ben megjelent gyűjteményében (sőt még az új század első éveiben is) oly gyakran emeli magasztos költői tárgyá a Kazinczyhoz fűződő barátság érzését, most mégis elhárító választ ad: „A bor igen jó. Még egyszer köszönöm. De mikor énekelek neked? Mikor énekelem azt, hogy azon egy üdőben, a' hazának, erőnkhez képest éltünk? Eljő majd csendessége lelkemnek, és felébredek e' nemes tárgyra: Mert most egész philosophiám rendetlen, a mely nélkül versus inopes rerum nugaeque canorae: Élni siess!”⁷⁶

A levelezés elősorolt szöveghelyei arra engednek következtetni, hogy Kazinczy és Virág egyenrangú szellemi társakként buzdítják és segítik egymást a literátori pályán. Talán éppen a szellemi autonómia megőrzésén alapuló egyenrangúság, a nézetek közelítésében, de nem feladásában való érdekelttség teszi érthetővé, hogy számos kérdésben eltérő álláspontot foglalnak el. A Kazinczy szabadulása utáni években ugyan még teljesnek látszik véleményközösségük mondjuk a *Debreceni Grammatika* elutasítását illetően: „Szenvedhetlen ama [Debreceni] hires Grammaticában a' sok ódott, fódott, tódott, meghallódunk, szeretődünk, 's a' t. Egek! Mire jut még nyelvünk! Elijed az idegen ezektől a' rideg, vad hangoktól.” – írja Virág.⁷⁷ Sőt, Virág sajátos „orthografiai” paktumot is ajánl Kazinczy-nak: „Egy gondolatom jött. Jó volna nekünk – egy nagy tanúja lenne barátságunk a' mardéknál is – meg egyeznünk az orthografiában. Szép neved vagyon, és híred már. Ebben sokaknak hasznot tehetnénk. A' szebb lelkek, úgy vélem, velünk tartanának. [...] Nagy jele annak valaha, hogy Kazinczy, Virág egyet értettek abban, a' miben mások között leg nagyobb meg hasonlóság volt.”⁷⁸ Később azonban egyre erősödnek Virág ellenérzései a „kazinczyánus” neológiával kapcsolatban. A nézetkülönbségek explicitté válásának első

⁷² KazLev, VII/370.

⁷³ KazLev, XI/482.

⁷⁴ VIRÁG 1822. 127.

⁷⁵ KazLev, IX/427.

⁷⁶ KazLev, IX/523.

⁷⁷ KazLev, II/465. Lásd még: „Én ugyan, akár mit kiabállyon baróti Szabó Dávid, és a Debreceni Grammatika a' passivumokról süket akarok lenni.” (KazLev, III/10.) További szöveghelyek: KazLev, II/469.; II/504.

⁷⁸ KazLev, III/144.

látványos jele Virág 1806. szept. 22-én kelt levele, amelyben Kazinczy – neki ajánlott és egy polemikus bevezetővel kibővített – Sylvester-kiadásától⁷⁹ próbál elhatárolódni: „Hallom azért vitetted volna vissza Szilvesztert, hogy grammatikus *vitához valóval* megtoldhasd. Mint előbb a’ poéták, úgy most a’ grammatikus pápista papok [...] kotzódznak. Ha ezekhez társúl akarsz állani, kérlek szépen, hogy a’ mit Szilveszterben Virágról írtál, hagyd ki azt. Ne legyen ott nevem, se emlékezetem, hol a’ békesség fiának nem lehet helye.”⁸⁰ Virág tehát nem kíván Kazinczy oldalán a Révai–Verseghy vita részese lenni, és joggal állapítja meg Csetri Lajos: „Kazinczy neológiája hívének sem tudta megnyerni Virágot”.⁸¹ Mint ahogy Virág népi hagyományok gyűjtésére irányuló elképzelései, didaktikusan moralizáló, latinos patriotizmusa sem találhat túlzottan lelkes fogadtatásra Kazinczynál. Waldapfel József egyenesen azt állítja: „eleinte éppen Kazinczyt is igyekezett a nemzeti múlt és az ősi magyar élet hagyományaira figyelmeztetni. Mikor aztán barátja törekvéseinek németes jellegére ráeszmélt, kezdett tőle is elfordulni.”⁸² Jelentősen eltér a véleményük „a’ Római lábakra nem vett Magyar Versek” megítélésében is. Kazinczy arra kényszerül, hogy barátjával szemben védelmébe vegye a „csak kadentziákra vett” verseket: „Nem említem többé, ha írtam é már valamit a’ Római lábakra nem vett Magyar Versek mentségére, mellyeket a’ 119d lapon ismét bántassz?” Itt Kazinczy – Váczy János jegyzete szerint – a *Kovács Sámuelnek* című Virág-episztoła alábbi két sorára utal: „A sokaságra ne nézz, s a régi *legényre, szegényre, / Állyon, mászkállyon*, nyugodjék *verve, heverve*.” Kazinczy először Faludi, Ányos, Orczy, Barcsay, és Kis János példájára hivatkozik (hangsúlyozva, hogy „halhatatlanságot nyertek, ha a’ tetrachordon mellett zengették is verseiket”), majd azt az óhaját fejezi ki, hogy „Virág ne vetné meg borostyánja mellett a’ rétvirág koszorúját”, végül pedig részletesen kifejti a „három nemű versificatiót” elismerő rendszerét: „a’ Szabó Dávid és Virág módja szerint *mért lábakra*” vett verset; „a’ Gyöngyösi ’s Zrinyi módja szerint, *csak kadentziákra* vett verset; valamint ”a’ Ráday módja” szerinti, „midőn a’ vers *cadentziára is vevődik, de egyszersmind skandáltak is*.” (1802. márc. 31.)⁸³ Virág válaszlevelében (1802. ápr. 10.) megindokolja a nem római mértékre vett versekkel szembeni ellenérzéseit: „Hogy többször bántom [írtsd: a nem római mértékre vett verseket], ez az oka: Mind a’ pápisták, mind a’ Kalvinisták között ’s a’ t. annyi a’ Versfaragó, hogy! – szüntelen tsak ezt vonnyák: *’czina czina Péter bátsi, neked hegedülök*, alig van egy-kettő, a’ kinek jó gustussa légyen. A’ régi durvaságból nem akarnak é, vagy mi – kitisztulni.” Majd – baráti gesztusként – mégiscsak hajlandó elfogadni Kazinczy javaslatát „a’ háromnemű Versificatióról”, ám a levél végén nem mulasztja el figyelmeztetni barátját: „Kérlek, a’ nem római mértékű verseket a’ jó ízlést nem ismérők előtt vigyázzva ditsérd: ne hogy a’ mértéket megvetvén, ellenségeivé légyenek az igaz poézisnak.”⁸⁴

A többnyire lappangó nézetkülönbségek a Dayka Gábor *Verseinek* Kazinczy által sajtó alá rendezett gyűjteménye (1813) körül kibontakozó polémiában már meglehetősen éles formában mutatkoznak meg. Talán nem véletlen, hogy levelezésük – akár hosszabb idő-

⁷⁹ KAZINCZY 1808.

⁸⁰ KazLev, IV/315.

⁸¹ CSETRI 1990, 217.

⁸² WALDAPFEL 1957. 229–230.

⁸³ KazLev, II/467.

⁸⁴ KazLev, II/469–470.

szakra is ki-kimaradozó – folyama (legalábbis a Váczy János által sajtó alá rendezett *Kazinczy Ferencz levelezése* tanúsága szerint) éppen ekkor szakad meg véglegesen. Arról, hogy Virág súlyos kritikával illeti Kazinczy mintaadó igényével készült Dayka-kiadását, Szemere Pál Kazinczynak küldött, 1813. ápr. 15-én kelt leveléből értesülhetünk: „beszéltem Virággal és Kultsárral is. A' két utolsó nincs megelégedve Daykával. Virág azt mondja hogy azt egészen megváltoztatta a' Kiadó.”⁸⁵ Virág elmarasztaló véleményéről maga Kazinczy is beszámol egy Kölcseynek írott, 1813. szept. 28-án kelt levelében: „Virág azt mondja, hogy egészen más az én Daykám mint az a Dayka a' kit nekem ő adott. Én kész vagyok előmutatni a' Mss., mellyek bizonyosságaim hogy a' Variansokat híven felraktam.”⁸⁶ Virág tíz évvel korábban (1803. május 16-án) még a legteljesebb bizalommal küldi meg Kazinczynak Dayka kéziratot hagyatékát: „íme [...] a' tisztelt Dayka'Kézírásai békötötteve általam a' Szépség' Baráttjának számára!”⁸⁷ A Dayka-kiadás ügye felől nézve legalábbis elgondolkodtató Döbrentei Gábor – az irodalomtörténet-írás által kétes hitelűnek tekintett – visszaemlékezése, mely szerint Virág így óvta volna Vitkovics Jánost testvére, Mihály kéziratot hagyatékának sorsát illetően: „Öcsém, Kazinczynak ne add, mert elrontja, németesíti Miska tiszta magyarságát”.⁸⁸ Úgy tűnik fel, az 1810-es évek közepére Kazinczy és Virág irodalmi barátságának – Csetri Lajos szavaival – „egyre kevesebb összetartó eleme maradt”.⁸⁹ Az egykori barátok immár külön utakra tértek.

Rövidítésjegyzék

- CSETRI 1990: CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Bp., 1990. (Irodalomtudomány és Kritika.)
- HORVÁT 1967: *Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója*. Szerk. TEMESI Alfréd, SZAUDER Józsefné. Bp., 1967.
- KAZINCZY 1808: *Magyar régiségek és ritkaságok I.* Kiad. KAZINCZY Ferencz. Pesten, 1808.
- KAZINCZY 1916: KAZINCZY Ferencz *Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808*. Kiad. HEINRICH Gusztáv. Bp., 1916. (Régi Magyar Könyvtár 37.)
- KazLev: *Kazinczy Ferencz levelezése I–XXI.* Kiad. VÁCZY János. Bp., 1890–1911; XXII. Kiad. HARSÁNYI István. Bp., 1927. (Kazinczy Ferenc Összes Művei.)
- KISBÁN 1937: KISBÁN Emil: *Virág Benedek (1754–1830)*. Bp., 1937.
- SZALAY 1888: SZALAY Gyula: *Virág Benedek élete és művei. = Figyelő*, 1888/1889.
- VIRÁG 1822: VIRÁG Benedek: *Poetai Munkák*. Pest, 1822.
- VITKOVICS 1879: VITKOVICS Mihály *Munkái I–II.* Kiad. SZVORÉNYI József. Bp., 1879.
- WALDAPFEL 1957: WALDAPFEL József: *Virág Benedek és a fiatalok [1930]* = W. J.: *Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1957.

⁸⁵ KazLev, X/305.

⁸⁶ KazLev, XI/70.

⁸⁷ KazLev, III/58.

⁸⁸ Döbrentei visszaemlékezését, amelyet Berzsenyi-kiadásához (1842) csatolt, Szalay Gyula idézi (és utasítja el): SZALAY 1888. 115.

⁸⁹ CSETRI 1990. 217.